

BAZI BATI VE TÜRK ÇOCUK KLASİKLERİNDE DİNİ VE AHLAKİ DEĞERLER*

İbrahim TURAN**

Özet

Çocukluk dönemi bilişsel ve duyuşsal gelişim özelliklerinin bir parçası olarak masal ve hikaye okuma, çocukların gelişimlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu dönemde kazanılacak okuma alışkanlığının çocukların gelişimsel özelliklerine olan katkısı, okunan kitapları da içerik açısından daha önemli hale getirmektedir.

Ülkemizde, “Çocuk Klasikleri” olarak adlandırılan kitapların çoğunluğunun hem dil hem de içerik bakımından batı menşeli veya batı değerlerini içeren kitaplar olduğu, genellikle Türk kültürüne, dini ve ahlaki değerlere yer vermediği ve hatta batı kültürünün ve dolayısıyla Hıristiyanlığın bir takım değerlerinin bu kitaplarda ön plana çıktığı yönünde, bazı haberlere rastlamaktayız.

İşte biz bu çalışmada, bazı çocuk klasiklerinin, içerik olarak çocukların dini ve ahlaki gelişimlerini nasıl etkilediğini, Türk kültürüne uygun olup olmadığını, gerçekten iddia ettiği gibi batı değerlerini ve Hıristiyanlık kültürünü empoze edip etmediğini araştırmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Dini Gelişim, Ahlaki Gelişim, Çocuk Klasikleri, Hikaye.

Religious and Ethical Values in Some Western and Turkish Classical Child Books

Abstract

As a part of the features of intellectual and emotional development of childhood period, reading story and tale takes an important place in the development of children. It is also a fact that the contents of the books read are important as much as acquiring the habit of reading for children.

* Bu çalışma, 13-15 Kasım 2008 tarihleri arasında Qafqaz Üniversitesi (Bakü/Azerbaycan) tarafından düzenlenen II. Uluslararası Türk Halkları Çocuk Edebiyatı Kongresi'nde sunulan tebliğin geliştirilmiş şeklidir.

** Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Eğitim Anabilim Dalı, ibrahim-turan55@hotmail.com

Most of the children books called “child classics” are seriously criticized in terms of language and content time to time in Turkey. It is argued that these books are western oriented and contain western values, and more importantly they teach religious and moral values of Christianity, while they do not include any knowledge about Turkish culture and Islamic religious and moral values.

This article examines how these child classics affect the religious and moral development of children, whether they are suitable for Turkish culture or not, and whether they impose any Western values and Christian culture on children.

Key Words: Religious Development, Moral Development, Children’s Classical Books, story.

Giriş

Gelişim, doğumdan ölüme kadar bireyin geçirmiş olduğu değişiklikleri ifade etmektedir. Bu anlamda bireyin gelişimi, genel olarak çocukluk, ergenlik ve yetişkinlik olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Bunlardan her biri diğerine hazırlık bakımından önemli olmakla birlikte öğrenme özelliklerinin kazanılması açısından gelişim psikologları çocukluk dönemine daha çok önem vermektedirler.¹ Ayrıca bireyin kişilik gelişiminin temelleri de yine bu dönemde atılmaktadır. Zira bu dönem, çocuğun davranış ve alışkanlıklarının büyük bir kısmının kazanıldığı evredir. Bazı psikologlar, kişilik gelişiminin % 90’ının çocukluğun ilk üç yılında kazanıldığını ileri sürmektedirler.² Bu açıdan çocukluk döneminde verilecek yeterli ve doğru eğitim, çocuğun psiko-sosyal gelişimi açısından son derece önemlidir.

Dini ve ahlaki gelişim açısından bakıldığında çocukluk döneminde verilecek olan eğitim, çocuğun ilerleyen yıllarda dine karşı tutum ve davranışlarının belirlenmesinde de önemli bir etkidir. Verilecek yanlış bir eğitim, dini gelişim bakımından negatif bir tutuma neden olabileceği gibi rasyonel bir şekilde ve pedagojik esaslar dikkate alınarak verilecek bir eğitim de pozitif bir dini gelişime katkı sağlayabilecektir. Özellikle çocukluk döneminde okunan masal ve hikayelerin dini duygu ve düşüncenin gelişimi açısından önemi büyüktür. Nitekim, bu dönemde okunan kitaplar çocukların hayal kurma ve düşünme becerilerini geliştirmesinin yanı sıra, kişilik gelişimi ile dini ve ahlaki gelişimleri açısından da önemli birer araç olmaktadır. Bu nedenle, okunan kitapların çocukların dini ve ahlaki gelişimine

¹ Atalay Yörükoğlu, *Çocuk Ruh Sağlığı*, Özgür Yay., Ankara 2002, s. 81.

² Doğan Çağlar, *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, AÜEF Yay., 2. Baskı, Ankara 1981, s. 34.

katkısının incelenmesi, üzerinde durulması gereken önemli bir husustur.

Milli Eğitim Bakanlığı'nın tavsiye ettiği "yüz temel eser" içerisinde yer alan ve "Çocuk Klasikleri" olarak adlandırılan kitapların çoğunluğunun hem dil hem de içerik bakımından batı menşeli veya batı değerlerini içeren kitaplar olduğu, genellikle Türk kültürüne, dini ve ahlaki değerlerine yer vermediği ve hatta batı kültürünün ve dolayısıyla Hıristiyanlığın bir takım değerlerinin bu kitaplarda ön plana çıktığı yönünde yaygın bir kanaat bulunmaktadır.

Bu makalede, ilk olarak çocukluk dönemi dini ve ahlaki gelişim özelliklerine kısaca değinilecek, ardından çocuk klasikleri içerisinde seçilen Daniel Defoe- *Robinson Crusoe*, Cervantes- *Donkişot*, Eleanor H. Porter- *Pollyanna*, Johanna Spyri- *Heidi*, Ömer Seyfettin- *Falaka* ve *Yalnız Efe*, Reşat Nuri Güntekin- *Çalıkuşu* ve Ahmet Rasim- *Falaka* adlı eserleri, dini ve ahlaki değerler açısından incelenecektir.³ Çocuk klasiklerinin değerlendirilmesi başlığı altında ele alınacak bu bölümde eserler, din ve din adamı ile dini ve ahlaki değerler bakımından incelenecektir.

I- Çocukluk Dönemi Dini ve Ahlaki Gelişim Özellikleri

Çocukluk döneminde dini ve ahlaki gelişim özelliklerinin yanı sıra bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor gelişim özellikleri de, bu dönem içinde incelenmesi gereken önemli gelişim basamaklarıdır. Ancak burada konu gereği sadece çocukluk dönemi dini ve ahlaki gelişim özellikleri hakkında kısaca bilgi verilerek yetinilecektir.

A- Dini Gelişim Özellikleri

Çocukluk dönemi dini gelişiminin bazı temel özellikleri vardır. Bunlardan birincisi inanmaya hazır olma eğilimidir. Çocuk doğduğunda bir dine inanma kabiliyeti ile doğmaktadır. 2-6 yaş arası dönemde (ilk çocukluk dönemi) bu potansiyel inanma eğilimi, sorulan bazı sorular yoluyla ve dine karşı ilgi

³ Çalışmada incelenecek olan eserlerin tespit edilmesi için ilk olarak Samsun Merkeze bağlı 8 ilköğretim okulundan Türkçe ve sınıf öğretmenlerinden oluşan 20 kişi ile yüz yüze görüşülerek, "Yüz Temel Eser" içerisinde öğrencilerin en fazla okuduğu on eserin ismi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu eserlerden altı tanesi batı klasikleri, dört tanesi de Türk klasiklerindedir. İncelenecek olan eserlerin eşit sayıda olması için her iki taraftan dörder adet eser seçilmiştir. Ayrıca incelenen eserler arasında Ömer Seyfettin'in iki eseri yer almaktadır. En çok okunan eserler arasında yer aldığından dolayı sonuca müdahale etmemek adına iki eser de değerlendirmeye alınmıştır.

şeklinde kendini göstermektedir. Bu dönemde çocuk, kendisine sunulan bilgileri itiraz etmeden ve sorgulamadan kabul eder. Çünkü o, inanmakla kendini güçlenmiş hissetmektedir. Böylece inandıklarıyla kendi dünyasını kurma çabası içerisindedir.⁴ Ayrıca bu dönemde çocukta sorgulama kabiliyetinin henüz gelişmemiş olması, doğru ya da yanlış her bilgiyi kolayca kabul edebilecek şekilde yönlendirmeye açık olduğunun işaretidir.

Çocuğun dini gelişim özelliklerinden ikincisi, benmerkezci (egosantrik) olmasıdır. Bu dönemde çocuk, her şeyin merkezine kendisini koymakta ve çevresini kendine göre şekillendirmektedir.⁵ Ona göre, diğerleri onun ihtiyaçlarını karşılamak için vardır. Bu bağlamda Allah ile çocuk arasında da özel bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre Allah daima çocuğun özel isteklerini yerine getirmek için vardır. Dolayısıyla benmerkezci anlayış onların dualarında da kendini göstermektedir.⁶ İlerleyen yıllarda çocuk bilişsel ve duyuşsal gelişimine paralel olarak benmerkezci özelliğinden kurtulmak suretiyle etrafında başkalarının da olduğunu, nesnelere ve olayların onlar açısından farklı anlamlar ifade ettiğini kavramaktadır.

174 | db

Dini gelişim özelliklerinden üçüncüsü, çocuğun Antropomorfik bir Allah inancına sahip olmasıdır. Okul öncesi dönemde çocukta, soyut düşünce henüz gelişmediği için gözle görülemeyen varlıkları algılayamaz. Bu nedenle Allah, genelde somut bir cisim şeklinde tasavvur edilmektedir. Buna göre, Allah'ı algılama biçimleri, çocukların yaşadıkları toplumlara ve kültürlere göre farklılık kazanmaktadır.⁷ İkinci çocukluk döneminin sonlarına doğru, çocuklarda artık soyut düşünce gelişmeye başlarken Allah'ı tasavvur etme biçimlerinde de bir değişme söz konusu olmaktadır.

İlk çocukluk döneminde dini gelişim bakımından vurgulanması gereken önemli bir husus da çocuktaki taklit etme özelliğidir. Çünkü taklit çocuğun dini gelişiminde de önemli bir yere sahiptir. Bu dönemde çocuk dini inanç ve davranışları

⁴ Kerim Yavuz, *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, DİB Yayınları, Ankara 1981, s. 42.

⁵ Cavit Binbaşoğlu, *Eğitim Psikolojisi*, Yargıcı Matbaası, 9. Basım, Ankara 1995, s. 92; Ramazan Arı, Ömer Üre, Hasan Yılmaz, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Mikro Yayınları, 2. Baskı, Konya 1999, s. 69.

⁶ Yavuz, a.g.e., s. 173.

⁷ Farklı din ve kültürlere mensup çocukların Tanrı tasavvuru için bkz. Mustafa Köylü, "Farklı Din ve Kültürlere Mensup Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 19, Yıl: 2004.

kavrayamaz ancak onları bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde taklit eder.⁸ Dolayısıyla bu çağlarda taklit yoluyla kazanılan bazı davranışlar ilerleyen yıllarda daha bilinçli bir şekilde yapılmaya başlanır. Ancak burada şunu ifade etmek gerekir ki, ilk çocukluk yıllarında taklitle de olsa yapılan bazı davranışlar ileriki yılların temelini oluşturmaktadır. Bu nedenle çocuğun etrafındaki örnekler, özellikle anne-baba ve diğer yakın aile bireyleri davranışları ile çocuğa örnek olduklarını bilmelidirler.

İkinci çocukluk dönemi olarak adlandırılan 7-12 yaşlar arasında çocukta olayları ve nesnelere algılama biçiminde önemli gelişmeler olmaktadır. Bu gelişim doğal olarak onun dini sembol ve kavramları anlamasını da kolaylaştırmaktadır. Yani ilk çocukluk dönemine ait Antropomorfik Allah anlayışı yavaş yavaş terk edilerek onun yerine olgun bir kişinin sahip olduğu Allah anlayışına doğru bir ilerleme söz konusudur. Ancak burada dini sorgulama ya da din hakkında daha ayrıntılı olarak anlama isteği karşısında çocuk doğru olarak ve pedagojik esaslar dahilinde bilgilendirilmelidir.

B- Ahlaki Gelişim Özellikleri

db | 175

Çocukluk dönemi ahlaki gelişimini açıklamak için çeşitli gelişim kuramları ortaya konulmuştur. Ancak çalışmanın sınırlarını aşmamak için konu ile ilgili olarak bunlardan sadece zihinsel gelişim kuramına göre ahlaki gelişim basamaklarına yer verilecektir.

Bilindiği gibi çalışmalarında zihinsel gelişim kuramına yer veren iki önemli isim Jean Piaget ve Lawrence Kohlberg'dir. Kohlberg, Piaget'nin kuramını daha geliştirerek kendi gelişim kuramını oluşturmuştur.

Piaget'nin Ahlaki gelişim kuramı: Jean Piaget, çocukların oynadıkları misket oyunundaki kurallara ve ahlaki hikayelere verdikleri cevaplara göre iki basamaklı bir ahlak gelişim kuramını ortaya koymuştur. Bağımlı (Heteronomous) ahlak olarak adlandırılan birinci basamakta, itaat duygusu hakimdir. 4-8 yaşları arasında kapsayan bu dönemde çocuk, yetişkinlerin koyduğu kuralları sorgulamaksızın kabul etmektedir. Bu dönemde davranışlar fiziksel sonuçlarına göre değerlendirilmektedir.

Piaget'nin kuramının ikinci basamağı ise, bağımsız (Autonomous) ahlaktır. 8 yaş ve daha sonrasını kapsayan bu evrede çocuklar, yetişkinlerin otoritesinden ayrılarak ortak ah-

⁸ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1980, s. 82.

lakı geliştirirler. Bir kural ancak herkes tarafından kabul edilirse kural olur.⁹ Bu dönemde de davranışlar niyete göre değerlendirilmektedir.

Kohlberg'in Ahlaki gelişim kuramı: Lawrence Kohlberg, Piaget'nin ahlaki gelişim teorisini daha da geliştirerek üç basamaklı bir ahlaki gelişim kuramı ortaya koymuştur. Bu kuram, her biri kendi içinde iki evreden oluşan üç basamaktan (Gelenek Öncesi Düzey, Geleneksel Düzey ve Gelenek Ötesi Düzey) oluşmaktadır.

Gelenek öncesi düzeyin birinci evresi olan karşılıklı itaat ve ceza eğilimi evresinde çocuklar, davranışları fiziksel sonuçlarına göre değerlendirmektedirler. Bu dönemde, ödüllendirilen davranışlar iyi, cezalandırılan davranışlar ise kötü olarak telakki edilmektedir. Dolayısıyla çocuklara göre, cezadan sakınmak için kurallara uymak gereklidir. Saf çıkarıcı eğilim evresinde ise çocukta faydacı bir eğilim vardır. "Sen bana iyilik yaparsan ben de sana iyilik yaparım." düşüncesi hakimdir.

Geleneksel düzeyde de iki alt evre vardır. Bunlardan birincisi iyi çocuk eğilimi evresidir ki, bu evrede bireyin davranışlarının temelinde başkaları tarafından takdir edilmek düşüncesi hakimdir. Dördüncü evre olan yasa ve düzen eğiliminde ise yasalara mutlak bağlılık söz konusudur. Birey için önemli olan, otoriteye saygı göstermek, mevcut düzeni korumak ve toplumun devamlılığı doğrultusunda hareket etmektir.

Gelenek ötesi düzey ise toplumun çok az bir kesiminin ulaşabildiği bir düzeydir. Bu düzeyde de yine iki alt evre vardır. Bunlardan birincisi, insan hakları yönelimli evredir. Bu evrede, bir davranışın iyi olması, insan haklarına ve toplumun yararına uygunlukla ölçülmektedir. İkinci evre ise, evrensel ahlak evresidir ki, bu evrede "doğru" ve "yanlış" gibi kodlamalar, yasa ve kurallarla değil, evrenselliğe dayanarak bireyin kendi vicdanı ile geliştirdiği ilkelerle tanımlanmaktadır.¹⁰

Dini ve ahlaki gelişim özellikleri göz önünde bulundurulduğunda anlaşılmaktadır ki, özellikle çocukluk döneminde

⁹ Bkz. Münire Erden-Yasemin Akman, *Gelişim ve Öğrenme*, Arakadaş Yay., 13. Baskı, Ankara, 2004, s.115; Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Ahlak Gelişimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2003, Sayı: 12, s. 75.

¹⁰ Çocuklarda ahlaki gelişim konusunda geniş bilgi için bkz. Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar*, Cem Matbaası, 3. Baskı, İstanbul, 1979; Münire Erden-Yasemin Akman, *Gelişim ve Öğrenme*, Arakadaş Yay., 13. Baskı, Ankara, 2004; Ramazan Arı-Ömer Türe-Hasan Yılmaz, *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Mikro Yay., 2. Baskı, Konya 1999.

okunan kitaplarda yer alan dini motifler, çocuğun duygu dünyasında farklı çağrışımlar yapmaktadır. İlerleyen yıllarda bu duygular çocuğun dini kimliğinin oluşumu ve gelişiminde önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle çocukların bilişsel ve duygusal gelişiminin yoğun olduğu ilköğretim birinci kademedeki okunan kitaplar, gerek çocuğun dini gelişimine uygunluk bakımından gerekse doğru bir din anlayışını yansıtması bakımından daha bir önem arz etmektedir.

II- Batı ve Türk Çocuk Klasiklerinde Din ve Din Adamı

Dini gelişim açısından masal ve hikayelerde yer verilen kollar, kahramanlar -onların kılık kıyafetleri, duygu ve davranışları ve olaylara yaklaşımları- ve bunlar üzerinden yapılan yorumlar, çocuklar tarafından gerçek olarak algılanmakta ve çocuklar kendilerini hikayenin kahramanları ile özdeşleştirmektedirler. Bu nedenle masal ve hikayelerde yer verilen her dini motif/sembol ve ona yüklenen anlam çok önemlidir. Bazı klasiklerde din, olgusal bir fenomen olarak ele alınırken bazılarında din adamları üzerinden bir değerlendirme yapılmaktadır. Bu nedenle, bu bölümde din olgusu ve din adamı, tasvir edilmiş biçimine göre ele alınıp bir değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

db | 177

A- Din Olgusu

Bir değer olarak din, çocuk klasiklerinde yer bulmakla birlikte özellikle batı klasiklerinde buna daha fazla yer verilmektedir. Batı klasikleri incelendiğinde dini değerlerin Hıristiyanlık inancı temelinde şekillendiği görülmektedir. Bunun sebebi şudur: Çocuklar için kitap yazılması fikri ilk olarak 18. Yüzyılda İngiltere’de ortaya çıktığında buna ilk tepki kiliseden gelmiştir. Kilise, çocuklar için ayrı bir kitap yazmanın ve yapmacık hayvan hikâyelerini onlara okutmanın zararlı olacağı kanaatindeydi. Ancak zaman içinde çocukların bu kitaplara karşı ilgisini görünce buna kayıtsız kalmamış ve içinde Hıristiyanlığın işlendiği çocuk kitaplarının yazılmasına destek vermiştir.¹¹ Bu nedendir ki çocuk klasiklerinde Hıristiyanlıkla ilgili bazı düşünceler ve sembollere sıkça rastlanmaktadır.

Hıristiyanlık sevgi ve barış dinidir: Öteden beri Hıristiyanlığın en önemli iddialarından birisi de “sevgi ve barış” ilkelere yaptığı vurgudur. Yahudi geleneğinde “yargılayan ve cezalandıran Tanrı” anlayışına karşılık Hıristiyan İlahiyatçılar “se-

¹¹ Hüseyin Emin Öztürk, *Batı Çocuk Klasiklerinde Temel Değerler*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yay., Ankara 1991, s. 55.

ven ve bağışlayan Tanrı” anlayışını ön plana çıkarmışlardır.¹² Bu yaklaşım batı çocuk klasiklerinde de açıkça görülmektedir.

Batı çocuk klasiklerinde yer verilen değerlerden ilki Hıristiyanlığın sevgi ve barış dini olmasıdır. Don Kişot'ta iyi bir Hıristiyanın kötülük yapana karşı iyilik yapma erdemliliğini gösterebilmesi gerektiği, kendisine yapılan kötülüğün öcünü mutlaka almak zorunda olmadığı¹³ ifade edilerek sevgi ve barıştan yana olan bir din imajı çizilmek istenmektedir.¹⁴

Hıristiyanlık kurtuluşun tek yoludur: Hıristiyanlar, ilk dönem kilise babalarından başlamak üzere II. Vatikan Konsili'ne kadar “Kilise Dışında Kurtuluş Yoktur” (Extra Ecclesiam Nulla Salus) doktrinini benimseyerek diğer dinsel geleneklerin mensuplarına yönelik dışlamacı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Konsille birlikte diğer dinsel geleneklerin de bir takım iyi yönlerinin olduğu ve onlarla diyalojik bir ilişki içerisine girilebileceği kabul edilmeye başlanmıştır.¹⁵

II. Vatikan Konsilinde her ne kadar diyalojik yaklaşım benimsemiş ise de, II. Vatikan Konsilinden önce yazıldığı için hikayelerde eski dışlayıcı anlayış hakimdir. Hıristiyanlığın, insanlığın kurtuluşu için tek çıkar yol olduğu, bundan başka hiçbir dinin insanları kurtarmasının mümkün olmadığı yönündeki düşüncelerin klasiklerde işlendiği görülmektedir. Don Kişot'ta geçen bir diyalogda; “Efendim! O Sezar’lar, Augustos’lar ve diğer büyük şövalyeler neredeler şimdi?” sorusuna Don Kişot’un verdiği cevap şöyledir: “Dinsiz olanlar şüphesiz ki cehennemdedirler. Hıristiyanlara yakışır biçimde yaşayanlar ise, ya Araf’ta ya da cennettedirler.”¹⁶ Robinson Crusoe’da benzer

¹² Şinasi Gündüz, *Dinsel Şiddet: Sevgi söyleminden şiddet realitesine Hıristiyanlık*, Etüt Yay., Samsun 2002, s. 34.

¹³ Cervantes, *Don Kişot*, (Çev: Zeki Bayıcı), Karanfil Yay., İstanbul 2005, 177.

¹⁴ Hıristiyanlıkta sevgi ve barış kavramları her ne kadar ön plana çıkarılmak istense de esasında dinsel kaynaklı şiddet söylemleri ve bu bağlamda yaşanan gelişmeler, Hıristiyanlık adına durumun pek de öyle olmadığını göstermektedir. Geçmişten günümüze Hıristiyanlık tarihi incelendiğinde ortaçağdan bu yana bir şiddet tarihi görülmektedir. Tarihsel olarak incelendiğinde, Hıristiyanlığın kutsal değerlerini oluşturan İsa Mesih, kurtuluş, kilise ve din adına gerek Hıristiyan olmayan ötekilere gerekse Hıristiyan olmakla birlikte inanç ve gelenekleri bakımından sapkın (heretik) olarak kabul edilenlere yönelik şiddet hareketleri görülmektedir. Gündüz, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁵ “Kilise Dışında Kurtuluş Yoktur” doktrinini tarihi gelişimi ve konsilde ortaya konulan yeni yaklaşıma dair detaylı bilgi için bkz. Francis A. Sullivan, *Salvation Outside the Church?*, Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2002; Mahmut Aydın, *Monologdan Diyaloğa: Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyaloğu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

¹⁶ Cervantes, *a.g.e.*, s. 80.

düşüncelere yer verilmektedir.¹⁷ Robinson'ın hikâyede, İncil'de belirli aralıklarla dile getirildiğini söylediği şu söz Hıristiyanlığın aslında bir kurtuluş öğretisi olarak nasıl da işlendiğini göstermektedir: “*Sıkıntılı günlerinde bana sığın, ben seni kurtarırım sen de bana şükredersin.*”

İsa yüce bir kurtarıcıdır: Batı çocuk klasiklerine Hz. İsa açısından bakıldığında, asli günah doktrinine¹⁸ bağlı olarak insanların doğarken günahkâr olarak doğduğu, ancak İsa'nın yüce bir kurtarıcı olarak kendisine inananları günahlardan temizlemek için gönderildiği ve inananlarla birlikte cennete gideceği dile getirilmektedir. Örneğin Robinson'ın, hizmetçisi Cuma için söylediği şu sözler, bunu destekler mahiyettedir: “*İsa'nın bizi günahlarımızdan kurtarmak için gönderildiğini, Tanrıya nasıl dua edeceğimizi, O'nun bizi cennetten bile duyabileceğini öğrenmek onu mutlu etti.*”¹⁹

Kurtuluşa ermek için İncil okunmalıdır²⁰: Hıristiyanlığa ait değerlerin ve İncil'in hayatın tam da merkezinde ve insanlara yol gösterici olarak durduğu, insanın bir sıkıntıya düştüğünde İncil'i okuması gerektiği fikri verilmeye çalışılmaktadır: “*Her gün Tanrı Sözü'nü okuyor, verdiği bütün tesellileri, içinde bulunduğum -kötü- duruma uyguluyordum. Bir sabah, büyük bir üzüntüyle incili açtığımda, şu sözlerle karşılaştım: 'Hiçbir zaman seni terk etmeyeceğim, unutmayacağım.' Bu sözlerin benim için söylendiğini düşündüm hemen.*”²¹

¹⁷ Daniel Defoe, *Robinson Crusoe*, Editör: Tuba Öztürk, Akvaryum Yay., İstanbul 2007, s.197.

¹⁸ Hıristiyanlıktaki asli günah doktrini, temelde ilk insanın günahının, kötülüğün ve yeryüzündeki her türlü düzensizliğin kaynağı olduğu anlayışını içerir. Hıristiyanlığa göre, insan ilk yaratıldığında mükemmel bir formattadır. Ancak daha sonra yasak meyveden yiyerek günaha girmiştir. Pavlus ise bu günahın sorumluluğunu bütün insanlığı kuşatacak şekilde genişletir. Ona göre, İsa mesihin gelmesi ve çarmıhta ölmesinin nedeni insanın bu kötülükten kurtulmasını sağlamaktır. Asli günah konusundan geniş bilgi için bkz. Cengiz Batuk, *Mitoloji ve Tarihsellik*, İz Yay., İstanbul 2006.

¹⁹ Defoe, a.g.e., 264-265.

²⁰ Protestanlık açısından Kitabı Mukaddes tek yetkin dinsel otoritedir. Çünkü insanı kurtuluşa götüren imanın kaynağı, Katolik Kilisesi'nin iddia ettiğinin aksine, papalık ve kilise değil kutsal metindir. Nitekim reformcular, Katolik Kilisesi'nin başındaki papanın otoritesinin yerine Kutsal Kitapı koymuş ve bütün Hıristiyanlara onu okuma ve anlama yetkisi tanımıştır. Bu şekilde Hıristiyanlığın, kilise ve papa merkezlilikten kurtarılıp kutsal metin merkezli bir din durumuna gelmesi amaçlanmıştır. Bkz. Hakan Olgun, “Protestanlık”, *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara, 2007, s. 128-129.

²¹ Defoe, a.g.e., s. 145.

Robinson Crusoe'da, Hıristiyanlık konusu satır aralarında öyle ince bir şekilde işlenmiştir ki, iyiliğin, huzurun ve bütün güzel hasletlerin kaynağının Hz. İsa'ya ve dolayısıyla Hıristiyanlığa inanmaktan geçtiğini düşünmemek neredeyse imkânsız kılınmaktadır. Eserde geçen şu ifadeler bunu doğrular niteliktedir: *“Sürekli İncil okuyup Tanrı'ya dua ettiğimden düşünceleirim de daha yüce şeylere yönelmiş, üstelik şimdiye kadar hiç tatmadığım büyük bir iç huzuruna kavuşmuştum.”*²², *“Tanrıyı tanımak, kurtuluşun yollarını öğrenmek için başlıca rehber, efendimiz kurtarıcı İsa'nun incilidir.”*²³

Robinson'un, kölesi Cuma'ya İsa'yı anlatırken, kurtuluşun yolunun İsa'ya, dolayısıyla Hıristiyanlığa inanmaktan geçtiğini vurguladığı şu sözlerden anlaşılmaktadır: *“Tanrı'nın takdiriyle zavallı bir vahşinin canını, sonra da elimden geldiğince ruhunu kurtarmaya, ona gerçek dinin bilgisini ve Hıristiyan öğretisini aşılarmaya, dolayısıyla ölümsüzlük yolu olan İsa'yı öğrenmesine yardımcı olduğumu düşündüğümde gönlümün her köşesine gizli bir neşe yayılıyor.”*²⁴ Bütün bu ifadelerden hareketle, Hıristiyanlığın “öteki”ne karşı tavrını ifade eden geleneksel dışlayıcı yaklaşımın batı çocuk klasiklerinde de görüldüğü söylenebilir.

Türk klasiklerinde ise genellikle İslam dini ile ilgili, - Hıristiyanlıkta olduğu gibi- müstakil değerlendirmelere yer verilmemiştir. İslam'la ilgili düşünceler daha çok din adamları ve dindar insanlar üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle din olgusu konusunda İslam'la ilgili tartışma, “din adamı” başlığı altında ele alınacaktır.

Sonuç olarak, ele alınan eserlerden hareketle İslam ve Hıristiyanlık arasında bir karşılaştırma yapıldığında, çocuk klasiklerinde dinin, Hıristiyanlığın lehine olacak şekilde işlendiği ve bu durumun Müslüman çocuklar açısından kendi dinlerine karşı olumsuz bir tutum geliştirme noktasında sakınca doğurabileceği söylenebilir.

B- Din Adamı

Din adamı imajı, dini duygu ve davranış geliştirmede oldukça önemlidir. Tasvir edilecek imaj, bireylerde ilgili dine karşı olumlu ya da olumsuz bir tutumun gelişmesini mutlaka etkileyecektir. Eğer kişiliği ve dini duygu ve düşünceleri yeni oluş-

²² Defoe a.g.e., s. 125.

²³ Defoe, a.g.e., s. 268.

²⁴ Defoe, a.g.e., s. 269.

maya başlayan çocuklar söz konusu ise, o zaman bu imaj daha bir önem kazanmaktadır. Burada bir karşılaştırma da yapabilmek için din adamı imajına Hıristiyan ve Müslüman din adamları açısından bakmak gerekmektedir.

Batı çocuk klasiklerinde din adamlarının genellikle olumlu bir şekilde yer aldığı görülmektedir. Şöyle ki; din adamı hayatın içinde aktif olarak yer alan, çevresi tarafından saygı duyulan, sevilen, sözü dinlenen, bilgili, dürüst, samimi, problemlere sağduyu ile yaklaşan ve çözüme katkı sağlayan bir kişiliktir. Bu tasvirler Don Kişot'ta²⁵, Johanna Spyri'nin eseri Heidi'de²⁶ ve Pollyanna'da²⁷ fazlaca görülmektedir.

Konuya Türk klasiklerinde din adamı imajı açısından bakıldığında karşımıza batı klasiklerinde olduğundan farklı bir tasvir çıkmaktadır. Türk çocuk klasiklerinde din ve din adamları genellikle olumsuz bir şekilde tasvir edilmektedir. Örneğin Ömer Seyfettin'in Falaka adlı eserinde hoca, şiddet yanlısı, bilgisiz, cahil ve davranışları ile alay konusu olan bir tiptedir. Hikâyenin kapak resmi bile öyle düzenlenmiştir ki; insanın hafızasında daha okumadan hocaya ya da din adamına karşı olumsuz bir düşünce meydana gelmektedir. Hikâyede geçen şu satırlar aslında Türk klasiklerinde hocaya yüklenen anlam konusunda her şeyi açıklamaktadır: “Kim hapşırırsa şart olsun ki öldürünceye kadar döveceğim diye haykırıyordu”.²⁸ Bu ifadede sevgi yoksunu, şiddet yanlısı bir din adamı, “Biz kırk çocuk öyle azdık öyle kudurduk ki... Ne yaptığımızı bilmiyor, minderine iğne koyuyor, pabuçlarını saklayıp onu saatlerce arattırıyorduk”²⁹ sözünde ise açık bir alay vardır. Yine Ömer Seyfettin'in başka bir eseri olan Yalnız Efe'de ise farklı olarak din adamları daha pozitif bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Örneğin din adamı burada toplumsal hayatın içinde yer alan bilgili bir kimse olarak gösterilmiştir.³⁰

Nitekim Reşat Nuri Güntekin'in eseri Çalığışu'nda da din adamları yine her türlü oyunun, çirkinliklerin ve dalaverelerin bir parçası olarak gösterilmiştir. Hikâyenin kahramanlarından Feride, Bursa'nın merkez rüştiyesinde Coğrafya ve Resim mual-

²⁵ Cervantes, *a.g.e.*, s. 24.

²⁶ Johanna Spyri, *Heidi*, (Çev: Meryem Doğan), Aden Yay., İstanbul 2005, s. 49.

²⁷ Eleanor H. Porter, *Pollyanna*, (Çev:Ayşe Hilal Mahmutoğlu), Zambak Yay., İzmir 2005, s. 11.

²⁸ Ömer Seyfettin, *Falaka*, Özgür Eğitim Yay., İzmir 2002, s. 7.

²⁹ Ömer Seyfettin, *Falaka*, s. 5.

³⁰ Ömer Seyfettin, *Yalnız Efe*, Elips Yay., Ankara 2007, s. 17.

limliğine tayin edilir. Fakat Feride Bursa'ya gittiğinde bir başkasının daha aynı göreve atandığını görür. Bir aylık bir beklemeden sonra bu görev Feride'ye çıkartılmıştır. Fakat okulun müdürü, diğer öğretmenin bu göreve daha fazla ihtiyacı olduğu, kendisinden yaşlı olduğu vb. gerekçelerle Feride'den fedakarlık yapmasını ve görevi ona bırakmasını talep etmektedir. Feride müdürün ısrarcı teklifleri ve diğer öğretmenin ağlayışları ile hazırlanan bu tuzağa düşerek, görevinden istifa edip Bursa'nın yakınında Zeyniler Köyünde muallimliğe geçer. Bu tuzak hazırlanırken din adamı da buna alet edilmiştir. Zira bunu göstermesi bakımından şu satırlar önemlidir: *“Birdenbire omuz başımda peyda olan yeşil sarıklı, aksakallı, iriyarı bir hoca doğrudan doğruya bana hitap etti: Kızım yaşlılara hürmet ve muavenet bir vazife-i diniye ve insaniyedir. ... Huriye hanımın maarif müdürlüğü koridorlarında benimle karşılaşması evvelden hazırlanmış bir şeymiş. Hatta o aksakallı hocayı bile mahsus getirmişler.”*³¹

182 | db

Ahmet Rasim'in "Falaka" adlı hikayesinde din adamı imajı ise korku vermesi ve din adamlarının fiziksel görünümünü tasvir etmesi yönüyle biraz daha pozitifdir.³² Yazar, din adamları üzerine bir tasvir yaparken hocanın temiz yüzlü ve aslında korkutucu olmakla birlikte sevecen bir tip olduğunu da ifade etmektedir. Ancak hocanın yardımcısı olan kalfa tasvirinde yine şiddet unsurları kendisini göstermektedir. Örneğin, derslerde genellikle sertlik ve fiziksel şiddet dikkat çekmektedir. Hocanın ya da yardımcısının (Kalfa) öfkeli ve sinirli bir insan olması, hikayede "Bir Tokadın Ettiği" başlığı altında ön plana çıkarılmaktadır. Ayrıca şu satırlar da fiziksel şiddetin derecesini göstermesi bakımından önemlidir. *“Hocanın kimseye fiske vurduğunu görmedim ama kalfa başkaydı. Sabahtan akşama kadar değnek vuruyor, kulak çekiyor, kuvvetlice tokat indiriliyordu. Hatta arasıra ‘Aman Kalfa efendi daha yapmam’ deyişlerine bakmadan hüngür hüngür ağlatıncaya kadar dövüyordu.”*³³ Aslında geçmişin eğitim anlayışına da ortaya koyan bu tablo, eski mekteplerde dini eğitimin veriliş biçimine de bir nevi resmetmektedir.

Batı klasikleri ile karşılaştırıldığında Türk hikâye ve romanlarında din adamlarının durumu hiç de olumlu gözükmemektedir. Zira bunun farklı nedenleri vardır. Konunun dışında

³¹ Reşat Nuri Güntekin, *Çalılıkusu*, İnkılap Yay., İstanbul 2000, s. 67-68.

³² Bkz. Ahmet Rasim, *Falaka*, Timaş Yay., İstanbul 2008, s. 43.

³³ Rasim, a.g.e., s. 35-36.

olduğu için sebeplere burada değinilmemiştir.³⁴ Ayrıca çocuk psikolojisi dikkate alındığında, çocukların korkudan çok sevgiye meyilli oldukları gerçeği düşünülecek olursa incelenen bu klasiklerin özellikle din ve din adamı açısından gerek öğrenciye tavsiye edilmesi gerekse içerik düzenlemesi bakımından yeniden bir değerlendirmeye tabi tutulması gerekmektedir.

III- Batı ve Türk Çocuk Klasiklerinde Ele Alınan Başlıca Dini ve Ahlaki Değerler

Bu bölümde de çocuk klasiklerinden Robinson Crusoe, Donkişot, Pollyanna, Heidi, Falaka (Ömer Seyfettin) ve Falaka (Ahmet Rasim), Çalığı ve Yalnız Efe kitapları din olgusu ve dini ve ahlaki değerler olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

Çocuk klasiklerinde ele alınan dini ve ahlaki değerler şu başlıklar altında incelenmeye çalışılmıştır.

A- Dini Değerler

1- Tanrı İnancı

Çocuk klasiklerine bakıldığında hem yerli hem yabancı eserlerde genel olarak Tanrı inancının işlendiği görülmektedir. Ancak burada işlenen Tanrı inancını irdelemek ve şu soruya yanıt aramak gerekmektedir. Tanrı kavramı çocuklarda hangi duyguları çağrıştırmaktadır? Başka bir ifadeyle Tanrı inancı çocuklarda olumlu mu yoksa olumsuz çağrışımlar mı yapmaktadır?

Tanrı adildir: Çocuk klasiklerinde Tanrı'nın adil olduğu ve her yapılanın karşılığının mutlaka Tanrı tarafından verileceği duygusu hakimdir. Burada duygunun verilmiş biçimi önemlidir. Zira tersinden bakıldığında Tanrı'nın yapılan kötülükleri de cezasız bırakmayacağı ve insanları, yaptıklarından dolayı mutlaka cezalandırılacağı gibi olumsuz bir düşünce de ortaya çıkabilir. Nitekim Daniel Defoe'nun yazdığı Robinson Crusoe'da bunu görmekteyiz. Robinson Crusoe sanki Tanrı inancını işlemek için yazılmış gibidir. Eserin kahramanı olan Robinson'un başına gelenler aslında anne-babasının sözünü dinlememesi ve

³⁴ Din adamı imajı konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Buyrukçu, *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü*, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yay., Ankara, 1995; İbrahim Turan, "Medyadaki Din Adamı İmajı Üzerine Bazı Düşünceler", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24-25, Yıl: 2007; Hamdi Uygun, Halktaki Din Adamı İmajı ve Din Görevlilerinden Beklentileri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), *OMÜSBE*, Samsun 1992.

bu nedenle Tanrı'nın hoşuna gitmeyen bir iş yapmış olmasından kaynaklanmaktadır. *"Rüzgâr var gücüyle esmeye ve dalgalar kabarmaya başladığında, ciddi ciddi ne yaptığımı, babamın evini ve görevlerimi bırakıp gitmek gibi kötü bir harekette bulunduğum için Tanrı'nın gazabına uğradığımı düşünmeye başladım."*³⁵

Tanrı'nın adaletinin en büyük ifadesi, iyilerin yanında ve kötülerin karşısında yer almasıdır. Don Kişot'un yazarı Cervantes, eserinde bu duyguyu vermeye çalışmıştır. Kötüler ve kötülüklerle mücadele eden Don Kişot sürekli Tanrı'nın yardımıyla düşmanlarını yenmektedir.

Tanrı merhametlidir: Tanrı'nın merhametine sığınmanın gerekliliği klasiklerde birçok yerde vurgulanmaktadır. Çünkü eserlerde Tanrı'dan, acıyan ve bu nedenle insanlara merhamet yüzünü gösteren bir varlık olarak söz edilmektedir. Robinsan Crusoe'da da vurgulandığı gibi, insan ne yaparsa yapsın Tanrı'nın merhameti çok büyüktür. Ona sığındığı takdirde Tanrı insanı asla yalnız bırakmaz. İnsanlar ne kadar suçlu ve ne kadar çaresiz olurlarsa olsunlar her zaman Tanrı'nın merhametine sığınmalıdırlar. Robinsan ve arkadaşları açık denizlerde fırtınaya yakalanıp yaşama mücadelesi verdikleri sırada herkesin Tanrı'nın kendilerine merhamet etmesini dilediklerini görmekteyiz.³⁶ Yine Don Kişot'un, arkadaşı ile yaptığı konuşmada geçen *"Herkes rızkını veren Tanrı, bizim gibi onun için çalışan kullarını unutmaz. O, yeryüzündeki hiçbir canlıyı lütuflarından yoksun etmez. İyilere olduğu gibi, kötülere de layık oldukları şeyleri verir."*³⁷ sözü, Tanrı'nın merhametli olduğunu ve her halükarda insanlardan merhametini esirgemeyeceğini çocuklara göstermeye çalışmaktadır.

Tanrı zulmetmez: Eserlerde Tanrı'nın insanı çok sevdiği ve ona asla zulmetmeyeceği işlenerek çocuklarda Tanrı sevgisi uyandırılmaya çalışılmaktadır. Eğer insanların başına bir sıkıntı geliyorsa bu, Tanrı'nın bir cezası değil, insanın bir hatasından kaynaklanmaktadır. Robinsan da ıssız bir adaya düştüğünde kafasındaki Tanrı fikri ve onun hakkındaki düşünceleri değişme ve gelişme göstermiştir. O, başına gelenlerin kendi hatası yüzünden meydana geldiğini, aslında Tanrı'nın insanla-

³⁵ Defoe, a.g.e., s. 17.

³⁶ Defoe, a.g.e., s. 21.

³⁷ Cervantes, a.g.e., s. 72.

ra zulmetmediğini, bilakis insanları koruyan ve gözeten olduğunu dile getirmektedir.³⁸

Tanrı güçlüdür: Hemen hemen bütün eserlerde Tanrı'nın gücü dile getirilmektedir. Onun her şeye gücünün yeteceği, insanın her şeyi ondan istemesi ve onun her şeyin sahibi olduğu fikri verilmektedir. Yine Robinson'dan çarpıcı bir örnek vermek gerekirse, ıssız bir adaya çıktığı ilk günden beri Robinson'da metafizik âlem ve Tanrı hakkında düşünme ağırlık kazanmıştı. İşte bunlardan birisinde dile getirdiği şu düşünce Tanrı'nın gücünü açıklamaktadır: *“Bu kadar çok gördüğüm şu toprak ve deniz nedir? Neden yaratılmışlardır? Ben neyim? Bütün yaratıklar nereden gelmiştir? Şüphesiz hepimiz yeri göğü, denizi ve havayı da yaratan gizli bir güç tarafından yaratılmışız. Peki, kimdir o güç? Bunların hepsini yaratan Tanrıdır. Bunların hepsini yaratan Tanrıysa, bu güç bunları yönetecek kuvvete de muhakkak sahiptir.”*³⁹

Tanrı'nın her şeye gücü yetebileceğini, ondan asla ümidimizi kesmememiz gerektiğini Pollyanna'da da görmekteyiz. O da hastalığı sebebiyle hayattan umudunu yitirmiş bir kadına *“Tanrıdan ümit kesilmez”*⁴⁰ diyerek Tanrı'nın gücünü ve istediği her şeye güç yetirebileceğini göstermeye çalışmıştır.

Sonuç olarak, batı klasiklerinde Tanrı inancı⁴¹ ve din olgusu üzerine müstakil değerlendirmelere yer verilirken, Türk klasiklerinde bu tarz değerlendirmelerden ziyade din adamları üzerinden bir değerlendirmeye gidilmektedir.

2- Şeytan-Melek

Çocuk klasiklerinde kullanılan şeytan ve melek tasavvurları genellikle iyilik ve kötülüğün timsalidir. Şeytan her zaman insanları doğru yoldan uzaklaştırmak ve saptırmak için çabalayan bir düşmandır. Melek ise, genellikle saflığı, temizliği ve güzelliği simgelemektedir. Robinson Crusoe, şeytandan ve onun hilelerinden kurtulmanın yollarından bahsederken, Pollyanna, melek kavramından ve onların cennetten gelen temiz varlıklar olduğundan bahsetmektedir. Örneğin Robinson Crusoe'nun, adadaki hizmetçisi Cuma'ya şeytan hakkında söylediği şu sözler, çocuklara şeytanın nitelikleri hakkında çok

³⁸ Defoe, a.g.e., s. 119-120.

³⁹ Defoe, a.g.e., s. 119.

⁴⁰ Porter, a.g.e., s. 167.

⁴¹ Hıristiyanlıktaki Tanrı inancı ve Tanrının özellikleri için ayrıca bkz. Süleyman Turan, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus*, IQ Yay., İstanbul 2006.

açık bilgiler vermektedir: “Sonra da adamım Cuma’ya uzun uzadıya şeytani, şeytanın nereden, nasıl geldiğini Tanrı’ya başkaldırışını, insanlara duyduğu düşmanlığı, Tanrı’nın yerine Tanrıymış gibi kendisine tapılmasını sağlamak için dünyanın karanlık köşelerine yerleşmiş olduğunu, tutkularımızı ve duygularımızı kullanarak bize gizlice nasıl da sokulduğunu, bu zayıf yönlerimize uygun tuzaklar kurarak bizi nasıl yıkıma sürüklediğini anlattım.”⁴² Başka bir yerde ise şeytan, Tanrı’nın yeryüzünde tasarladığı şeyleri bozmaya çalışan, kıyamet günü dipsiz bir kuyuya atılacak olan bir Tanrı düşmanı olarak gösterilmektedir.⁴³ Daniel Defoe’ya göre şeytanın tuzaklarından kurtulmanın yolu, Tanrıyı tanımak ve ona itaat ve ibadet etmektir.

Pollyanna’da şeytandan çok melek kavramının ağırlıklı olarak işlendiği görülmektedir. Burada melekler temizliği, güzelliği ve günahsız olmayı simgelemektedir. Pollyanna özellikle anne ve babasını meleklerle eşdeğer görmekte ve onların meleklerin arasında olduğunu düşünmektedir.⁴⁴ Ayrıca meleklerin gökyüzünde bulunan ve uçan varlıklar olduklarına dair bilgilere yer verilmesi⁴⁵, çocukların hafızalarında beyaz giyinen, kanatlı uçan varlıklar belirmesine sebep olabilmektedir. Nitekim hikâye ve romanlardan televizyona aktarılan dizilerde de meleklerin bu düşünceye uygun olarak tasarlandığı görülmektedir.

Türk klasiklerinde de aynı şekilde melek kavramı temizlik, güzellik ve iyi davranışlarla özdeşleştirilerek kullanılmaktadır. Ahmet Rasim’im Falaka’sında, eğitimin önemi anlatılırken “... hem okuyanın ağızı misk kokar. Çünkü melekler onu öper.” denilerek melek kavramına pozitif yönde bir atıf yapıldığı görülmektedir.

Şeytan ve meleklerle ilgili olarak diğer bir husus da meleklerin cennetle, şeytanın ise cehennemle özdeşleştirilmiş olmasıdır. Eserlerde meleklerin cennette olduğu şeytanın yerinin ise cehennem olduğu sıkça vurgulanan hususlardandır. Robinson Crusoe’da şeytanın kıyamet günü dipsiz kuyuya (Cehennem) atılacağı vurgulanması ve Pollyanna’da da, annesinin bir cennet meleği olduğunun ifade edilmesi, melek ve şeytanın cennet ve cehennemle özdeşleştiğini göstermektedir.

⁴² Defoe, a.g.e., s. 266.

⁴³ Defoe, a.g.e., s. 267.

⁴⁴ Porter, a.g.e., s. 51.

⁴⁵ Porter, a.g.e., s. 41.

3- Cennet-Cehennem: Çocuk klasiklerinde cehennem kavramından ziyade cennet kavramının kullanımına ağırlık verilmiştir. Cennet kavramı özellikle Pollyanna’da sıkça kullanılmaktadır. Hikâyenin yazarı Eleanor H. Porter, cenneti Tanrı’nın, meleklerin ve iyi insanların bir arada buldukları bir yer olarak tasavvur etmektedir. Burada cennet ve iyilik kavramları kendiliğinden özdeşleşmektedir. Bu düşünceyi desteklemesi bakımından, Pollyanna’nın şu konuşmaları örnek olarak verilebilir: *“Babam annemle buluşmak için cennete gitti. Orada diğerleri ile de buluşacak biliyorsunuz... Babam orda annemi ve diğerlerini buldu. Hatta meleklerle bile arkadaşlık edebilir.”*⁴⁶ Burada çocuklara anlatılmak istenen mesaj şudur: Dünyada iyilik yapan insanlar ahirette cennete gideceklerdir. O halde, eğer cennete gitmek istiyorsak dünyada iyilik yapmalı ve iyi bir insan olmalıyız.

4- Ölüm-Ahret: Ölüm ve ahiret hayatı, eserlerin hemen hepsinde yer verilen bir husustur. Ölümle birlikte hayatın son bulacağı ve dünyanın geçici olduğu düşüncesi, insanların gerçekleri görmesi için bir anahtar rol üstlenmektedir. Ölüm ve ahiret hayatının gerçekliği fikri verilmeye çalışılırken insanın dünyada bunun için hazırlık yapması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu bağlamda hikâye ve romanlarda ölüm, geçmişte yaptığımız hatalardan dolayı bir pişmanlık duyma düşüncesini açığa çıkardığı gibi ölüme hazırlık yapma anlamında dünyada doğru ve düzgün bir insan olma düşüncesini de vurgulamaktadır. Robinson Crusoe’da ölüm düşüncesi, yapılan hatalardan pişmanlık duyma şeklinde kendini göstermektedir. Robinson’un şu sözleri bunu desteklemektedir: *“Ama şimdi, hastalanıp ölüm acıları yavaş yavaş gözümün önüne gelince... yaşadığım hayat yüzünden kendimi suçlar oldum. Eşi benzeri görülmedik ahlaksızlıklarla Tanrı’nın gazabını göz göre göre üstüme çekmiş, beni yerden yere vurmasına sebep olmuştum.”*⁴⁷

Cervantes’in eseri Don Kişot’ta ise ölüm, her şeyi örten bütün dertlerin bitmesini sağlayan ve acıları dindiren bir çare ya da yol olarak gösterilmektedir.⁴⁸

Ölüm düşüncesine Türk klasiklerinde de rastlamaktayız. Ancak Çalığışu’nda ölüm, batı klasiklerinden biraz daha farklı olarak olumsuz bir şekilde tasvir edilmektedir. İnsanın ölümlü

⁴⁶ Porter, a.g.e., s.27.

⁴⁷ Defoe, a.g.e., s. 116.

⁴⁸ Cervantes, a.g.e., s. 51.

bir varlık olduğu, bu nedenle de dünyada gülüp oynamasının yanlış olduğu ve her zaman ölümü hatırlayıp dünyadan vazgeçmesinin gerekliliği, alaycı bir şekilde vurgulanmaktadır. Romanın kahramanlarından Hatice Hanım dindar bir kadındır. O, hocanın görevini kalplerde dünya emelini söndürmek olarak öğrenmiştir. Bu nedenle çocukları sürekli olarak ölüm ve ahiret hayatı ile korkutmaktadır. “(Hatice Hanım) her fırsatta yavrucakları ölümle yüz yüze getiriyor, duvardaki birkaç tabiye levhasını sırf bu maksatla mektebe gönderilmiş sanıyor. Mesela ‘bu dünya fanidir kimseye kalmaz! Yürü dünya yürü ahir zamandır!’ kabilinden korkunç bir ilahi okuttuktan sonra iskelet levhasını ortaya koyuyor: ‘Yarın biz ölünce etlerimiz böyle çürüyecek, kemikler böyle kuruyacak’ diye ölümün dehşetini ve kabir azaplarını anlatmaya başlıyor.”⁴⁹

Ömer Seyfettin’in eseri Yalnız Efe’de de ölüm duygusuna yer verilmektedir. Eserde Yörük Hoca “*evlenmek bana gerekmez. Ben artık orda güvey gireceğim! Diye caminin bahçesindeki sık servili küçük mezarlığı işaret ederdi.*”⁵⁰

188| db

Görüldüğü gibi batı klasiklerinde ölüm, bir muhasebe yapma ve hatalardan pişmanlık duyma şeklinde tezahür ederken, Türk klasiklerinde, -Çalığışu’nda, her ne kadar eleştirilen bir davranış olsa da- dünyadan yüz çevirme ve dünya hayatının geçiciliği şeklinde tezahür etmektedir.

5- Dua: Çocuk klasiklerinde yer verilen önemli dini değerlerden birisi de duadır. Bütün eserlerde dua, Tanrı ile konuşmanın, istekleri iletmenin ve sıkıntılardan kurtulmanın en önemli yolu olarak gösterilmektedir. Batı çocuk klasiklerinde, Türk klasiklerine oranla duaya daha fazla yer verilmektedir.

Dua bir istek olmakla birlikte, bu istek bazen kişinin kendisi için, bazen de başkalarının iyiliği için yapılmaktadır. Çocuk klasiklerine bakıldığında, daima kendimiz için değil başkaları için de güzel dualarda bulunmanın bir insani görev olduğu vurgulanmaya çalışılmaktadır. Bu konuda özellikle Pollyanna’da geçen “*onun hesabına dua ediyorum*”⁵¹ sözü başkalarının adına da dua etmeyi tavsiye eder mahiyettedir. Her ihtiyaç duyduğunda Tanrı’nın, yanında olduğunu hisseden Heidi’de de Dua önemlidir. Heidi’nin, evini tamir etmek üzere yardım ettiği yaşlı kadın: “*Tanrım! Demek bizi unutmadın! Onun*

⁴⁹ Güntekin, a.g.e., s. 74.

⁵⁰ Ömer Seyfettin, Yalnız Efe, s. 12.

⁵¹ Porter, a.g.e., s.23.

*aracılığı ile kulübemizi onarıyorsun, diye dua etti.*⁵² Görüldüğü gibi dua çocukların her an Tanrıya ulaşabilmesinin bir aracı olarak sunulmuştur.

Ahmet Rasim'in eserinde de, Türk kültüründe duaya verilen önem açıkça görülmektedir. Özellikle okula başlayacak çocuklar için düzenlenen "Amin Alayı" (dua merasimleri) dikkate değerdir. *"iki hafız diz çöktü, aşır okudular. Ardından da kalfa pek dokunaklı bir sesle aşır okudu. Sonra hoca ellerini açtı duaya başladı. Zaman zaman bütün mektep amin sesleriyle çınlandı."*⁵³ Görüldüğü gibi hem batı klasiklerinde hem de Türk klasiklerinde dua, geleneksel kültürün bir parçası ve toplumsal yaşamın içinde dinsel bir fenomen olarak çocuk klasiklerinde de sıkça yer verilen bir unsurdur.

B- Ahlaki Değerler

1- Şükür: Karşılaşılan bir zorluktan kurtulmak ya da verilen bir iyilik karşısında minnet duymak olarak çocuk klasiklerinde sıkça kullanılmış olan şükür kavramı, bütün eserlerde mevcuttur. Şükür kavramına, -dini değerlerde olduğu gibi- Türk klasiklerinden ziyade batı klasiklerinde daha fazla yer verilmiştir.

Robinson, geçirdiği deniz kazası sonucu ıssız bir adaya düştüğünde ilk önce bir şaşkınlık yaşamış, ancak daha sonra olaylara iyi tarafından da bakarak şükretmesini bilmiştir. Kendini sorgulayan ve içinde bulunduğu duruma şükreden bir genç olup çıkan Robinson, acaba içinde bulunduğu duruma şükür mü etmeli? Yoksa bu durumu için isyankâr mı olmalıdır? İşte bu sorunun cevabını ararken adeta iki farklı insan olup, durumunu iyi ve kötü açısından değerlendirmekte ve sonunda şükretmektedir.⁵⁴

Şükür kavramı Pollyanna'da da kendinden daha kötü şartlarda olanları düşünme bakımından çok ilginç bir şekilde işlenmektedir. Asıl itibarıyla şükür Pollyanna'nın temel felsefesini oluşturmaktadır. O, içinde bulunduğu her türlü kötü durumu, kendinden daha kötü durumlara bakarak şükretmektedir. Aynı

⁵² Spyri, a.g.e., s. 46.

⁵³ Rasim, a.g.e., s. 43.

⁵⁴ *Kötü; "Her türlü belaya açık, ıssız ve vahşi bir adaya düştüm!" İyi; "Ama yaşıyorum", Kötü; "Yol arkadaşlarımdan içinden Tanrı, süründürmek için beni seçti" İyi; "Diğerleri gibi boğulup ölmedim", Kötü; "Bu ıssız adada unutulup gideceğim", İyi; "Beni azgın denizde unutmayan Tanrı, bu ıssız adada da unutmayacaktır" Defoe, a.g.e., s. 87.*

zamanda da etrafına sürekli bu mesajı vermektedir.⁵⁵ İşte böyle bir ortamda çocuk klasiklerinde verilmeye çalışılan, “kendinden daha kötü şartlarda bulunanları düşünerek içinde bulunulan duruma şükretmenin gerekliliği” mesajı daha da anlamlı hale gelmektedir.

2- Merhamet: Merhamet duygusunun da çocuk klasiklerinde fazlaca kullanıldığı görülmektedir. Pollyanna’da insanlara karşı merhamet duygusu ile birlikte hayvanlara karşı da merhamet edilmesi gerektiği fikri ağır basmaktadır. Eserde Pollyanna, sokakta kalmış hayvanları alıp eve getirmekte ve onların karınlarını doyurmaktadır. Yine aynı şekilde kimsesiz çocuklar yurdundan kaçan, evi ve ailesi olmayan Jimmy Bean’e acıyarak onun sokakta kalmasına gönlü razı olmamış ve ona barınabilecek bir yer temin etmiştir.⁵⁶

Çalığı romanında da merhamet duygusuna yer verildiğini görmekteyiz. Eserde, romanın kahramanlarından Feride’nin, atandığı okulda aynı branştan başka bir öğretmenin olması ve kadının işini kaybederse aç kalacağını söylemesi, ona karşı merhamet duymasını sağlamakta ve Feride, kendisinin ihtiyacı olmasına rağmen işini ona bırakmaktadır.⁵⁷ Aynı duyguları gerek Yalnız Efe’de⁵⁸ gerekse Ahmet Rasim’in Falaka’sında da⁵⁹ görülmektedir.

3- Nankörlük: Yapılan iyiliğe karşı gelmemek ve vefalı davranmak çocuk klasiklerinde tavsiye edilen bir başka ahlaki ilke olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapılan iyilik küçük de olsa, ona karşı teşekkür etmesini bilmek, büyük bir erdem kabul edilmektedir. Pollyanna’da, yapılan iyiliklere karşı nankör olmak ağırlıklı olarak vurgulanan bir konudur. Hikâyenin kahramanlarından Bay Pendleton, çok yakın dost olduğu ve çok sevdiği Pollyanna’yı evlatlık olarak yanına almak istemektedir. Ancak Pollyanna’ya bu sırada, kimsesi olmadığı için teyzesi bakmaktadır. Pollyanna ise, teyzesini yüzüstü bırakıp evden ayrılamayacağını ve teyzesine karşı nankörlük yapamayacağını, eğer gelirse bunun bir vefasızlık olacağını söyleyerek⁶⁰ yapılan iyiliğe karşı bir vefa örneği sergilemiştir.

⁵⁵ Porter, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁵⁶ Porter, *a.g.e.*, s. 97.

⁵⁷ Güntekin, *a.g.e.*, s. 67.

⁵⁸ Ömer Seyfettin, *Yalnız Efe*, s. 13.

⁵⁹ Rasim, *a.g.e.*, s. 68.

⁶⁰ Porter, *a.g.e.*, s. 137.

4- Öfke-Kin: Öfke ve kin, çocuk klasiklerinde yer yer işlenen bir konudur. İncelenen eserlerde, batı klasikleri ile kıyaslandığında Türk klasiklerinde öfke ve kin temalı olaylara daha fazla rastlanmaktadır. Ömer Seyfettin'in *Falaka'sı*, ismi ile bile bir öfke ve şiddeti çağrıştırmaktadır. Nitekim öykünün içeriğinde de hocanın tam bir "öfke küpü" olduğu görülmektedir. Hikâyeye göre çocukların yaptıkları ağır şakalarla çılgına dönen hoca, öfkesinden sürekli "*şart olsun gebertirim.*", "*şart olsun öldürünceye kadar döveceğim*"⁶¹ türünden sözler söylemek suretiyle çocuklara karşı öfke ve kinini dile getirmektedir. Benzer türde olaylarla Çalığıuşu'nda da karşılaşmaktadır. Romanın kahramanlarından Munise (Feride'nin öğrencisi) babası ve üvey annesi ile birlikte yaşamaktadır. Ancak Munise sürekli olarak üvey annenin öfke ve kin dolu davranışlarına maruz kalmaktadır. Üvey annesinin Munise'ye karşı öfke ve kinini daha net göstermesi bakımından şu olayı romanın kahramanı Feride'nin ağzından dinleyelim: "*Bir hafta evvel bahçeye komşunun ineği girmiş. Munise onu kovmaya uğraşırken, en küçük kardeşi salıncaktan düşmüş. Abası (üvey annesi) onu bir temiz dövdükten sonra ahıra kapamış. İki gün kuru ekmek kırıntılarında başka bir şey vermemiş. Munise bana beyaz teninde mor lekeler, çürükler gösteriyordu. Bunlar hep o dayağın izleriymiş.*"⁶²

Pollyanna'da da öfke ve kin temalarına rastlanmaktadır. Özellikle hikâyenin kahramanlarından Bayan Polly, ailenin rızası olmadığı halde kız kardeşi ile evlendiği için Pollyanna'nın babasına içten içe bir kin ve öfke duymaktadır. Bu nedenle Pollyanna'dan, kendisinin yanında babasından bahsetmesini istememektedir.⁶³ Bayan Polly, yeğenine çok kızdığı zamanlarda bile fiziksel şiddete başvurmamakta, en fazla sevdiği şeylerden mahrum bırakma yoluna gitmektedir.

Bununla beraber öfke ve kin teması, bazı eserlerde farklı din ve milletler arasındaki düşmanlık duygularını besleyici ve birbirine karşı saygı ve sevgi ortamına zarar verici şekilde işlenmektedir. Örneğin Don Kişot'ta öfke ve kin adına özellikle Türklerle ilgili geçen bazı ifadeler dikkat çekicidir. Eserde, Türklerin vahşi ve barbar olduğunu, her şeyi yok etmeyi kendine bir görev edinmiş savaşçılar olduğunu ima eden satırlara rastlanılmaktadır: "*Türkler büyük bir ordu ile Akdeniz'e inmeyi*

⁶¹ Ömer Seyfettin, *Falaka*, s. 7.

⁶² Güntekin, *a.g.e.*, s. 54.

⁶³ Porter, *a.g.e.*, s. 34.

*düşünüyorlarmış. Bu, Hıristiyanlar için çok korkutucu.*⁶⁴ Başka bir yerde de *“Bence kral her yana haber göndererek İspanya’nın bütün gezici şövalyelerini sarayda toplamalıydı. ... belki içlerinden birisi çıkıp Türk donanmasını tek başına yenebilecek bir kahramanlık gösterir. ... Tek bir şövalyenin iki yüz bin kişilik bir orduyu kılıçtan geçirdiği görülmedik bir şey midir?”*⁶⁵

Yukarıdaki ifadelerden hareketle bir değerlendirme yapılacak olursa Türk klasiklerindeki öfke ve kin duygusunun genellikle eyleme dönük olduğu, yabancı klasiklerdeki öfke ve kin duygularının ise daha çok söyleme dayalı olduğu sonucuna varılabilir. Ancak burada gözden kaçırılmaması gereken husus şudur: İster eylemsel ister retorik olsun her ikisinin de çocukların psikolojik gelişimleri ve ahlaki davranışları üzerinde büyük etkisi vardır. Kaldı ki, eğitimde esas olan olumsuz kavramları ön plana çıkarmak değil, sevgi ve hoşgörü gibi olumlu kavramları ön plana çıkararak çocukların sağlıklı ve dengeli kişilik gelişimine yardımcı olmaktır.

Sonuç

192 | db

Çocukluk dönemi, ergenlik ve yetişkinlik gibi, hayatın diğer basamaklarının temelini oluşturan en önemli dönemdir. Bu dönemde çocuğun psiko-sosyal gelişimine etki eden birçok faktör vardır. Bunlar içerisinde ise, okunan masal ve hikayeler ayrı bir yere ve öneme sahiptir. Çünkü okunan kitaplardaki kahramanlar, çocukların hafızasında canlandırılmakta ve hayal dünyalarında yaşanmaktadır. İşte bu nedenle de okunan kitapların içeriği, dini ve ahlaki gelişim açısından daha da önemli bir hal almaktadır.

Bu makalede örnek olarak seçilen ve yukarıda belirtilen çocuk klasiklerinin dini ve ahlaki değerler açısından yapılan tahlilinden şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

Çocuk klasiklerinde batı kültürü ve Hıristiyanlığa ait dini ve ahlaki değerlere oldukça fazla yer verildiği, buna karşılık Türk klasiklerinde ise genel anlamda Türk kültürüne, örf ve adetlerine ve dini ve ahlaki değerlerine ya hiç yer verilmediği ya da olumsuz olarak yer verildiği görülmektedir.

Eserlerde geçen dini karakterlerin batı klasiklerinde daha olumlu olduğu görülürken, Türk klasiklerinde dini karakterler genellikle olumsuz bir şekilde yer almaktadır.

⁶⁴ Cervantes, *a.g.e.*, s. 131.

⁶⁵ Cervantes, *a.g.e.*, s. 132.

İncelenen çocuk klasiklerinde, çocuklara sevgi merhamet, yardımseverlik, nankörlük etmeme gibi evrensel ahlaki değerler kazandırılmaya çalışılmaktadır.

Bu sonuçlar ışığında, okunan kitapların çocuklara daha faydalı olabilmesi için şu öneriler sıralanabilir:

Çocuklara önerilen klasikler öncelikle onları dini ve ahlaki bakımdan eğitici mahiyette olmalıdır. Bu bağlamda eserlerin, çocukların kendi kültürlerine, milli ve manevi değerlerine ve yaşantı alanlarına uygun olması gerekmektedir. Kendi kimliklerinden ve kültürlerinden uzak yabancı eserler, çocukların milli ve manevi duygularının gelişimine olumlu bir katkı sağlamayacaktır.

Çocuklara önerilen ya da okutulan hikâyelerde yer alan dini ve ahlaki öğelerin olumlu bir şekilde yer almasına özen gösterilmelidir. Çünkü çocukluk döneminde kazanılan duygu ve düşünceler ileriki yaşantılar için bir temel oluşturmaktadır.

Çocuk klasiklerinde yer alan ve genellikle Hıristiyan menseli geleneksel dışlayıcı yaklaşımı temsil eden söylemler yeneden gözden geçirilmeli, farklı bir dine mensup olan çocukların, kendi dinlerine karşı olumsuz bir tutum içerisine girebileceği ifadelere yer verilmemelidir. Bu bağlamda özellikle Batı klasiklerinde yer alan dini motiflerle Türk klasiklerinde yer alan dini motifler arasındaki fark gözden geçirilmelidir.

Kaynakça

- ARI, Ramazan-ÜRE, Ömer-YILMAZ, Hasan. *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi*, Mikro Yayınları, 2. Baskı, Konya 1999.
- ARMANER, Neda. *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1980.
- AYDIN, Mahmut. Monologdan Diyaloga: Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.
- BATUK, Cengiz. *Mitoloji ve Tarihsellik*, İz Yayınları, İstanbul 2006.
- BİNBAŞIOĞLU, Cavit. *Eğitim Psikolojisi*, Yargıcı Matbaası, 9. Basım, Ankara 1995.
- BORİCH, Gary D. *Effective Teaching Methods*, Prentice-Hall, New Jersey, 2000.
- BUYRUKÇU, Ramazan. *Din Görevlisinin Mesleğini Temsil Gücü*, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları Ankara, 1995.
- CERVANTES. *Don Kişot*, (Çev: Zeki Bayıcı), Karanfil Yayınları, İstanbul 2005.
- ÇAĞLAR, Doğan. *Uyumsuz Çocuklar ve Eğitimi*, AÜEF Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1981.
- DEFOE, Daniel. *Robinson Crusoe*, Editör: Tuba Öztürk, Akvaryum Yayınları, İstanbul 2007.

- ERDEN, Münire-AKMAN Yasemin. *Gelişim ve Öğrenme*, Arkadaş Yayınları, 13. Baskı, Ankara 2004.
- GÜNDÜZ, Şinasi. *Dinsel Şiddet: Sevgi Söyleminden Şiddet Realitesine Hristiyanlık*, Etüt Yayınları, Samsun 2002.
- GÜNTEKİN, Reşat Nuri. *Çalıküşu*, İnkılap Yayınları, İstanbul 2000.
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem. *İnsan ve İnsanlar*, Cem Matbaası, 3. Baskı, İstanbul 1979.
- KÖYLÜ, Mustafa. "Farklı Din ve Kültürlere Mensup Çocukların Dini İnanç ve Tanrı Tasavvurları", *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 19, Yıl: 2004, (ss. 17-30).
- KÖYLÜ, Mustafa. "Çocukluk Dönemi Ahlak Gelişimi", *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 2003, Sayı: 12, (ss. 69-87).
- OLGUN, Hakan. "Protestanlık", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2007, (ss. 121-132).
- ÖMER SEYFETTİN. *Falaka*, Özgür Eğitim Yayınları, İzmir 2002.
- ÖMER SEYFETTİN. *Yalnız Efe*, Elips Yayınları, Ankara 2007.
- ÖZTÜRK, Hüseyin Emin. *Batı Çocuk Klasiklerinde Temel Değerler*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- PORTER, Eleanor H. *Pollyanna*, (Çev: Ayşe Hilal Mahmutoğlu), Zambak Yayınları, İzmir 2005.
- RASİM, Ahmet. *Falaka*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- SPYRİ, Johanna. *Heidi*, (Çev: Meryem Doğan), Aden Yayınları, İstanbul 2005.
- SULLIVAN, Francis A. *Salvation Outside the Church?*, Oregon: Wipf and Stock Publishers, 2002.
- ŞİŞMAN, Mehmet. *Öğretmenliğe Giriş*, PegemA Yayınları, Ankara 2002.
- TURAN, İbrahim. "Medyadaki Din Adamı İmajı Üzerine Bazı Düşünceler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 24-25, Yıl: 2007, (ss. 293-304).
- TURAN, Süleyman. *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus*, IQ Yayınları, İstanbul 2006.
- UYGUN, Hamdi. Halktaki Din Adamı İmajı ve Din Görevlilerinden Beklentileri, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Samsun 1992.
- YAVUZ, Kerim. *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- YAVUZER, Haluk. *Çocuk Psikolojisi*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1984.
- YÖRÜKOĞLU, Atalay. *Çocuk Ruh Sağlığı*, Özgür Yayınları, Ankara 2002.

